

Csibi László

Teleki Samu kelet-afrikai expedíciójának képi hagyatéka¹

Mottó: Mi a fotográfia? Fényképek sokasága, milliói, sőt milliárdjai. Mi marad meg ebből a képtömegből, akárcsak egy esztendő múlva? Tíz, húsz, száz? Ki tudja? Azok, amelyek kiállják az idő próbáját, múzeumok, archívumok mappáiba zárva várják felfedezőiket, akik kiássák az idő homokjából és közkinccsé, a fotóművészet részévé teszik őket. A többi lappang, elvész, elenyészik.

Szilágyi Gábor

Az 1887–1888-as években széki Teleki Samu gróf mondhatni egy hirtelen elhatározás következtében indult el kelet-afrikai vadász- és felfedező útjára. Habár az Egyenlítő vidékén található két hegységet, a Kilimandzsárót és a Kenya-hegyet már az 1800-as évek közepe óta ismerték, de az attól északra található Baringó-tó és Abesszínia közt elterülő vidék teljesen ismeretlen volt a civilizált világ számára a sáromberki gróf expedíciója előtt. A közel két év alatt megtett 3000 kilométernyi utat a *Földrajzi Közlemények* a következőképpen írta le: „képzelden el az olvasó egy Bukaresttől Münchenig terjedő és szélességében Budapest és Bécs távolságával mért földterületet. Ilyen nagy kiterjedésű Teleki Afrika-expedíciójának színtere” (*Földrajzi Közlemények*. 1890. XVII. kötet). Megoszlanak a vélemények arról, hogy mi vihette rá a gazdag erdélyi arisztokratát erre a nélkülözésekkel és megpróbáltatásokkal teli útra. A fellelhető források egy része szerint a felfedezés vágya által vezérelve indult a fekete kontinens ismeretlen vidékeire, vannak, akik az Osztrák–Magyar Monarchia gyar-

---

1 A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humán erőforrás-fejlesztési operatív program 2007–2013. és az Európai Szociális Alap biztosította a „Sikeres fiatal kutatók – szakmai fejlődés interdiszciplináris és nemzetközi összefüggésben” POSDRU/159/1.5/S/155383 projektből.

matszerzési kísérletének okait vélik felfedezni elhatározása mögött, míg mások a Teleki család tudomány iránti elkötelezettségével magyarázzák a gróf elhatározását, de olyan vélemény is elhangzott, hogy csupán egy egzotikus vadászkaland kedvéért indult neki az ismeretlennek.

Teleki útját vizsgálva nem mehetünk el két személy neve mellett: az egyik a monarchia trónörököse, az ifjú Habsburg-Lotaringiai Rudolfé, a másik Ludwig von Höhnel, a pozsonyi származású sorhajóhadnagyé, akit a Teleki-expedíció krónikásaként tartunk számon. Ismeretes az ifjú főherceg és az erdélyi arisztokrata 1881-ben kezdődött szoros barátsága, amely a trónörökös pár első budapesti látogatása alkalmával kezdődött. Rudolf ekkor ismerkedett meg a már képviselő Teleki Samuval, aki a következő évtől kezdődően a közös erdélyi vadászatok főszervezője, egyben házigazdája is volt. Höhnel, a pozsonyi származású hajóstiszt éppen Rudolf főherceg hajóján tett szolgálatot, amikor Teleki 1886 tavaszán a trónörökös-nél tett látogatásán felvetette a felfedező út lehetőségét. Közismert az ifjú főherceg érdeklődése a különböző tudományok iránt, így lett a felfedező út lelkes pártolója, és amint az Höhnel önéletrajzából is kiderül, Teleki Samu végső soron Rudolf javaslatára vitte magával a térképészethez is kiválóan értő ifjú tisztet kelet-afrikai útjára (Kotrba 2008: 14). Höhnel feladatai közé tartoztak a tudományos munkák, mérések, a térképészeti rajzok elkészítése, és valószínű, hogy ő volt egyben az expedíció fotográfusa is. Hazatérésüket követően Teleki Samu gróf nem érezte szükségét, hogy a nagyközönség számára közlétegye afrikai emlékeit, tapasztalatait, sajnos ezekről keveset írt. Ezért is fontos kiemelni Höhnel nevét, akinek köszönhető az előbb német, majd magyar és angol nyelven megjelenő *Teleki Samuvel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban* című kétkötetes útleírás.

Tény, hogy Teleki Samu gróf soha sem volt és nem is lett tudós vagy kutató, ennek ellenére nevét a tudományos világ ma már olyan híres felfedezők között említi, mint David Livingstone vagy Henry Morton Stanley. Teleki Samu útjának legfontosabb eredményei közt tartjuk számon, hogy expedíciójának köszönhetően tűnt el az utolsó nagy „fehér folt” Kelet-Afrika térképéről, a két általa felfedezett tó (Rudolf- és Stefánia-tavak) mellett nevét ma egy vulkán (Teleki-vulkán), egy völgy (a Kenya-hegyen található Teleki-völgy), és különböző növényfajok (például. *Lobelia teleki*) is viselik. Szintén fontos megemlíteni, hogy Teleki Samu volt az, aki elsőként tett kísérletet Afrika három hegycúcsának meghódítására (Meru,

Kilimandzsáró- és Kenya-hegy), valamint az addig még a különböző elefánt és rabszolga vadászok által is messzire elkerült kikujuk országaról és annak lakóiról, valamint a felfedezett tavak vidékének különböző néptörzseiről elsőként hozott hírt. Általa szerzett tudomást a világ a Rudolf-tó körül élő turkána, szuk vagy resiát népek szokásairól, életvitelükről. Szinte biztos, hogy „Höhnel írta le a legtöbb népet Kelet-Afrikában, még ha ez az ismertetés egyes törzsek esetében a mélységet, az alaposítást és a sokoldalú kitekintést illetően nem is érte el más szerzők – csupán egy-két törzsről készített – leírását” (Borsos 2006: 81) Az említett felfedezések mellett talán néprajzi szempontból számít a legeredményesebbnek a közel kétesztendő út. Hazatérésük után a különböző törzseknél gyűjtött tárgyak nagy részét Teleki Samu a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, megalapozva ezzel az etnográfiai osztály afrikai gyűjteményét is. A *Nemzet* 1889. július 20-i számában Xantus János ezek számát közel 400 darabra teszi és ugyanezen újság hasábjain keresztül fejezi ki köszönetét a grófnak a nagylelkű adományért. Ezt, a főleg kikuju és maszáj anyagot tartalmazó néprajzi gyűjteményt páratlan értékű fotódokumentumok is kiegészítik. Sajnos a múzeumi gyűjteménnyel ellentétben ezeknek a fényképeknek sokkal mostohábban alakult a sorsa a későbbiekben. Mindmáig nem tisztázott, hogy mennyi fotográfiaőről van szó, ezek milyen céllal, milyen eszközzel készültek, és kit tekinthetünk szerzőjüknek.

A második világégés végnapjaiban a szörnyű pusztítások áldozatául esett főúri kastélyok sorában található sáromberki Teleki-kastély sem kerülhette el sorsát, a falubeliek a felszabadító seregekkel felváltva fosztogatták ki azt kényük-kedvük szerint. Erdélyi Lajos így számol be a következményekről: „az értékes fotóanyagot dr. Jakó Zsigmond és Entz Géza mentették meg a pusztulástól. A második világháború alatt, illetve nyomban a felszabadulás után összegyűjtötték a kastélyok levéltáraiból azt az anyagot, ami még menthető volt. Sáromberkén a képek a földön, mocsokban hevertek, úgyszólván egyenként kellett kimosni őket a piszokból” (Erdélyi 1977: 68). Erdélyi Lajos személye azért is fontos a Teleki-kutatások szempontjából, mert kétségkívül neki köszönhető, hogy ezek a fényképek a kolozsvári Állami Levéltár raktárának dobozaiból életre keltek, amellettkönyvével egy olyan korszakban hozta Teleki Samu személyét vissza a köztudatba, amikor Romániában az erdélyi arisztokrácia emlékezetének kiírása és megsemmisítése tervszerűen folyt. Évekkel később az *Afrika Tanulmányok* számára készült beszélgetés alkalmával így emlékezett: „szólt

egy történész barátom, akivel az 1956-os zavargások utáni kirugatásom után együtt dolgoztam az Akadémián, hogy a Kolozsvári Állami Levéltárban ömlesztve és koszosan fényképek vannak, nézzem meg őket. Én rögtön felmentem, hogy megnézzem az anyagot, de a dolog nem volt olyan egyszerű. A levéltárakat ugyanis átvette a Securitate, melynek a vezetője egy Gál nevű tábornok volt Bukarestben. Hogy végül is miért engedélyezték a munkámat, azt nem tudom pontosan, de a lényeg, hogy bejutottam. Felmentem és kihoztak egy ládát, az tele volt trágyás, szalmaszálás képpel. Nem engedték meg, hogy lemossam; egy zsebkendőt vittem, hogy egy kis alkohollal valamennyire letisztíthassam őket. [...] Egyetlen egy alkalommal mehettem be a levéltárba. Akkor készíthettem el a fényképeket, utána azokból kellett dolgoznom. Előtte én még a Höhnel könyvet sem ismertem. Semmit. Bár, ha pontos akarok lenni, akkor kétszer voltam ott. Egyszer csak a dobozt mutatták meg, de a képekhez nem nyúlhattam. Már az is nagy dolog volt, hogy megszereztük az engedélyt” (Régi 2007: 61). Erdélyi munkásságának eredménye az 1977-ben megjelent, *Teleki Samu Afrikában* c. könyv, amelyben amellet, hogy Höhnel könyve alapján megírta a felfedező út krónikáját, 64 darab fényképet is közölt a levéltárban található gyűjteményből. Az általa bemutatott, az 1887–1888-as expedícióról származó fotográfiák sorozata 5 másik képpel egészült ki, amelyek habár a felfedező személyéhez kötődnek, de nem a felfedező út során készültek. Ezekkel együttesen az Erdélyi által publikált képek száma összesen 69-re tehető. (A teljesség kedvéért meg kell még említeni azt a 7 képet, amelyeket Erdélyi Lajos a sáromberki, valamint a görögényszentimrei kastélyokban készített mintegy kiegészítésként a Telekiék képei mellé. Ezek természetesen nem tartoznak a vizsgált fényképek közé.)

Erdélyi Lajos könyvének megjelenése után közel 35 esztendővel felkerestem az Állami Levéltárat, a Teleki expedícióján készült fényképek után kutatva. Az már Erdélyi munkájából kiderült, hogy az itt található képek az expedíció egyetlen fennmaradt kópiái, hiszen kutatása során megtudta, hogy a Höhnel tulajdonában levő képek a második világháború végnapjaiban tűz martalékává váltak (Erdélyi 1977: 70). Így a Kolozsváron található fotókorpusz nemcsak abból a szempontból különleges, hogy az egyetemes fotótörténet egyedi darabjai, hanem a kétéves felfedezőút kizárólagos képi dokumentumai is.

Erdélyi Lajos 1970-es évekbeli kutatásait követően később Borsos Balázs (2006) tett kísérletet a fényképek szerzőségének megállapítására,

amellett a Höhnel könyvében felhasznált illusztrációkkal összevetve téma szerint osztályozta a már ismert fotográfiákat. Elsősorban arra vállalkozott, hogy megállapítsa, mennyi kép készülhetett az út során. Azt feltételezte, hogy Telekiék 80–90 képet készíthettek afrikai útjuk alatt, vagyis nyilvánvalóan jóval többet, mint amennyi Erdélyi révén közlésre került. Feltevését a Höhnel könyvében található illusztrációk számával magyarázta. Levéltári kutatásaim során viszont az Erdélyi Lajos által már közölt 69 fénykép mellett további 65 fényképet találtam, ezek számával a korpusz majdnem duplájára bővült. Összesen 134 fénykép, amelyek különböző minőségben és állapotban maradtak fent. Nyilván az eddigi ismereteink tükrében az még most sem jelenthető ki, hogy ezekkel sikerült teljessé tenni a felfedező úton készült gyűjteményt, további képek lappanghatnak még a levéltár állományában, egyéb mappákba sorolva.

A fellelt fényképkorpuszt három csoportba sorolom, különválasztva az első és a második úton készültet, valamint Teleki Samu személyéhez köthető egyéb fényképeket. Az első csoport az 1887 tavaszától induló, a Rudolf- és Stefánia-tavak vidékéig tartó felfedező úton készült fotográfiák, ezt az utat nevezzük Teleki első útjának, erről összesen 75 fénykép áll rendelkezésre. Ezek számához hozzáadunk még egyet, amely a Höhnel könyvéből ismerős címkép, és amelyen a képalírása szerint *Gróf Teleki és 1888. januárius 16-án elejtett zsákmánya* látható. Ennek eredetijének hollétéről nincs pontos adat, csak Höhnel könyvéből ismerős. Ezzel együtt az első csoportba így összesen 76 fényképet sorolok, és a továbbiakban hozzáadva a levéltári gyűjteményhez, azokkal együtt vizsgálom. Így a fényképek száma összesen 135.

A második csoportba tartoznak az 1889 elején, Európába való visszatérésük előtt szervezett útjuk alkalmával készült fényképek. Zanzibárból Ádenbe érkezve határozta el, hogy újra útra kelnek. Ahogyan Höhnel fogalmazott: „utazó kedvünk azonban még mindig nem volt kielégítve, és bár még erőinket legkevésbé sem nyertük teljesen vissza, eltökéltük, hogy hazatérésünk előtt kirándulást teszünk Hararba, a Soa határán fekvő, ó-etiópiai híres városba” (Höhnel 1892 II: 527). Zeilán (ma Seylac, Szomália) és Dschaldessán (ma Jaldessa, Etiópia) keresztül érkeztek meg Hararig, ami korántsem tekinthető végcéluknak. Szándékuk ugyanis az volt, hogy északról közelítsék meg az első út során feltárt tavak vidékét. Viszont itt érte őket a mayerlingi tragédia, Rudolf trónörökös halálának híre, melynek hallatára nemsokára hazatértek. Ezt a Hararba tett kité-

rőt nevezzük Teleki második útjának. A harmadik csoportba sorolt kevés fénykép között találunk egyaránt a sáromberki kastély parkjában készült, valamint egyéb, Teleki Samu személyéhez köthető fotográfiákat.

Az Erdélyi Lajos könyvében közölt képek vizsgálata alapján kettő esetben kétségek merülnek fel azok tárgyát illetően: az egyik a 32-es sorszámú fénykép, amelyen a *Dönnye Erók környékén táncoló dittók és moránokkal* azonosítja a rajta látható személyeket, míg a levéltárban található példány képaláírásán *Tänzen de Somali*, vagyis „a szomáliak tánca” olvasható. Ez a felvétel inkább a második út során készülhetett, amikor Telekiék Ádenből elindulva Harar felé a szomáli földön keresztül vették az irányt, ezért Erdélyi feltételezésével ellentétben a második csoportba sorolom ezt a képet. A másik fényképet Erdélyi könyvében a 40-es sorszámmal ellátott, *Kikuju fegyverkovácsok között* megnevezéssel találjuk. Helytálló Borsos Balázs véleménye, amely szerint kizárt, hogy Telekiék ezt a felvételt bármelyik, a kikujuk által lakott településen készítették volna, hiszen Höhnel könyvéből és a Teleki Samu naplójából is egyértelműen kiderül, hogy mennyire ellenségeskedve fogadta karavánjukat ez a harcos népcsoport, mi több, három alkalommal összecsapásra is sor került közöttük (Borsos 2006: 89). A nyugodtan a fényképezőgép lenséjébe néző bennszülötteket ábrázoló fotográfia inkább olyan helyen készülhetett, ahol az expedíció hosszabb ideig békében elidőzött, mint például ahogy a Kilimandszáró vidékén tette. Ezt a fényképet a felsorolt feltételezések ellenére az első csoportba sorolom, hiszen mind a Kilimandszáró körüli, mind a kikujuk földjén tett látogatásuk az első út alkalmával volt.

A Teleki-expedíció fényképgyűjteményének előkerült 135 darabja közül eddig 108 képet sikerült beazonosítani, ismeretem szerint az első útról 76, míg a második útról 28 darab van meg. Erdélyi Lajos könyvében összesen 64 került publikálásra (51 az első, illetve 13 darab a második útról), amelyek másik 4, a felfedező utat követő képpel kerültek kiegészítésre. (Itt kell megjegyezni, hogy Erdélyi könyvében található, 66-os sorszámmal ellátott kép, amely címe és leírása szerint: *A tengeren. Közel százesztendősi riportkép a népszerű matrójátékokról az Uránia hajó fedélzetén* nem része a Teleki Samu felfedező útja során készült fényképeknek. Mi több, Erdélyi nem is adja meg a fénykép eredetét és indoklást sem tesz arra, hogy miért sorakoztatta fel a gyűjtemény részeként, ezért az említett felvételt mellőzöm a további vizsgálatok során.)

Fényképezés a Teleki expedíciójának idején

„Manapság a fényképezés a mellett hogy egyszerű, kevés költséggel gyakorolható és könnyen sajátítható el, meg sem bocsátható, tehát most oly könyvet, főleg útleírást kiadni, mely minden pontjában kelleg illusztrálva nincsen. Térjen el a szó néha a tiszta igazságtól, ferdítse el az írón; a kamera soha sem cselekszik hasonlokép, mert az nem tud hazudni” (*Fényképészeti Lapok*. 1888. VII. évf. 7. sz. 139.). Figyelemre méltó, hogy e kijelentés pontosan akkor tették, amikor Teleki Samu és karavánja már jó ideje afrikai útján vesz részt. És valóban, ha a Teleki expedícióját megelőző években megjelent híres felfedezők útikönyveit fellapozzuk, láthatjuk, hogy azok mindegyike megfelelt a kor ezen követelményének, hiszen ekkor már gazdagon illusztrált kiadások jelentek meg sorra, emléket állítva a különböző felfedező utaknak. Igaz, hogy eleinte szinte kivétel nélkül csak rajzolt képekkel illusztrálták ezeket a műveket. Habár a francia E. Thiesson már egy 1845-ös mozambiki expedíció fotósorozatát készítette az ott élő emberekről, csak később vált bevett szokássá a fényképezés. Az 1874-es *The last journals of David Livingstone* előszavának soraiban a könyv szerkesztője arról tesz említést, hogy habár a kutatók sohasem voltak művészek, de mégis kellő gyakorlatra tettek szert, hogy kiváló vázlatokat készítsenek, amelyek később nagyszerű alapot nyújtottak a könyvek illusztrációit rajzoló művészek számára (Waller 1874: V–X). Nem sokkal később feltűntek azok a felfedezők és kalandorok, akik már hivatásos fényképész társaságában indultak távoli útjaikra. Ilyen volt Wilhelm Junker is, akinek 1875–1878 közötti közép-afrikai utazásairól adott beszámolójának elkészítésében Richard Buchta osztrák fotográfus működött közre, így kötetében már valódi fényképek is szerepeltek (Borsos 2006: 82). Összességében a technika fejlődésével egyre több kép tűnik fel az útikönyvek – így Höhnel könyvének – lapjain is, ezek nagy része fényképek után készült. Nemsokára elérkezett az idő, amikor a rajzokat végérvényesen felváltották a fényképek, amelyek széles tömegek számára kiadott publikációkban való reprodukálásának sokáig csak műszaki gátak állták útját. Az, hogy sem Höhnel, sem Teleki Samu írásaiban nem találunk a fényképezésre vonatkozó semmilyen fontosabb feljegyzést, arra enged következtetni, hogy ők sem feltétlenül tudományos jelleggel, inkább csak az elért eredmények kiegészítőjeként, valamint igazolására kiválóan használható eszközként tekintettek a fotográfiára. Képeik közül sok pusztán illusztráció céljából készülhetett,

vagy csak egyszerűen emléket állítani egy sikeresebb vadászkalandnak. Habár a kolonializmus idején sorra történt meg a meghódított területeken élő emberek-közösségek fényképezés általi dokumentálása, érzékelhető az a vékony határvonal, amely az ilyen jellegű „alkotásokat”, illetve a Teleki Samuéhoz hasonló felfedező útakon készült képeket elválasztotta egymástól. Hiszen ezek főképp, ahogy a Marita Sturken–Lisa Cartwright szerzőpáros is fogalmazott, „szociológiai információt közvetítenek az egzotikus kultúrákról, de a birodalmi központokban uralkodó kulturális kódkról is: a fekete–fehér, európai–benszülött, civilizált–primitív kettőségről” (Sturken–Cartwright 2001: 103, idézi: Stompka 2009: 31).

Mindmáig nem sikerült tisztázni, hogy Telekiék milyen eszközökkel készítették fényképeiket az expedíció során. Habár Höhnel könyvében részletesen írt a zanzibári előkészületekről, de listájáról, amelyben tételesen sorolta fel az előkészített 470 tehercsomag fontosabb elemeit, a fegyverek, különböző cseretárgyak, élelmiszerek mellett fényképezőgépről nem ejtett szót. Ezért azt valószínűleg a listája végén „sok más egyéb” megnevezéssel ellátott csomag közé sorolhatta (Höhnel 1892 I: 44–45). Erdélyi Lajos, aki elsősorban mint fényképész közelített Teleki Samu hagyatékához, kiemeli, hogy a gróf személye révén egy új névvel bővült a hazai fotótörténet krónikája. Mire Teleki Samu eldöntötte, hogy afrikai felfedező útra indul, már bárki számára elérhetővé vált az új csoda, a fényképezőgép. „Szathmáry Papp Károly dagerrotypiait, Orbán Balázs nedves-kollodiumos lemezeit már felváltotta a kényelmes, mindenki számára hozzáférhető száraz-eljárás. A fotográfia tömegeket hódít, technikája a legegyszerűbb ember számára is hozzáférhető. Nem kell tudományos érdeklődés, vegyészeti ismeret és nagy adag ügyszeretet ahhoz, hogy valaki egy jól sikerült felvételt készítsen, mondjuk egy hegy tetején. Pénzkérdés az egész” (Erdélyi 1977: 68). Azáltal, hogy a gróf felfedező útja során fényképek is készültek, akarva-akaratlanul, személye bekerült a hazai fotográfia úttörőinek patinás táborába. Ugyanakkor Erdélyi sem vállalkozott arra, hogy beazonosítsa a Telekiék által használt készüléket, csak a találgatások szintjén maradt. Borsos Balázs arra következtetésre jutott, hogy Telekiék felszerelése expedíciójuk során „inkább a régebbi, ám kipróbált típusok közül kerülhetett ki” (Borsos 2006: 82). A hét évfolyamot megélt erdélyi szaklap, a *Fényképészeti Lapok* vegyes híreiben adott jelentést Teleki barátjának, Rudolf főhercegnek egyik kedvenc foglalatosságáról, aki „ha vadászni megy, igen ritkán hagyja otthon fényképező készülékét s ha valami vidék,

tájrészlet megtetszik neki, azonnal lefényképezi. A negatív-képeket a fenséges photographus oda adja bécsi fényképészeknek, kik kidolgozzák s így kerülnek vissza azok a trónörökös nagy gyűjteményébe. A kereskedőknek alkalmuk van a képek sokszorosítására is s a közönség nem is sejtí, hogy a képeket tulajdonképpen a trónörökös készítette. A trónörökös rendkívüli előszeretettel foglalkozik a fényképezéssel s e nyáron az lesz a mulatsága, hogy a parkból lefényképezi gyorsfényképezővel a járókelőket, kik nem is sejtik, hogy mikor van rájuk irányozva a trónörökös szeme!” (*Fényképészeti Lapok*. 1888. VII. évf. 7. sz. 149.) A főherceg társaságában rendszeresen feltűnt a kiváló cseh származású művész, Melka Vince, kinek festményei örökítették meg a Rudolf tiszteletére szervezett vadászatok emlékezetesebb pillanatait (Sas 2009: 6–7). Az már kevésbé valószínű, hogy az ifjú trónörökös maga állt volna a fényképezőgép mögé megörökíteni a számára tetszetős vidékeket, a hajtások helyszíneit. De nem idegen a fényképezés fogalma Rudolf köreiből, ez kiderül az 1888-ban szervezett görgényi vadászatok után a *Kolozsvár* cikkéből, amelyben arról tudósít, hogy a trónörökös „a walesi hereceg részére a görgényvidéki népviseletből fényképeket készítettett, hogy az eredménytelen vadászat legalább ennyiben kárpótolva legyen. Az első fölvételek nem sikerültek s a budapesti fényképész másodszor is lement Görgénybe s új fényképei meglehetősen jól ütöttek ki” (*Kolozsvár*. 1888. II. évf. 298. sz.). Tehát ha nem is sajátkezűleg, de hivatásos fényképész által maga Rudolf is – akárcsak Afrika ismeretlen vidékein utazó barátja – többek között fotográfiai örökséget is hátrahagyott az utókor számára. Ekkor már érzékelhető a fényképészet egyre szélesebb körű térhódítása és jelenléte a hétköznapi életben, ami nem csoda: ez már az oralitás és verbalitás korszakát követő új éra, a vizualitás korszakának kezdete. Hiszen a „fényképek nemcsak információkat, de tudást, érzelmeket és esztétikai értékeket is hordoznak, de ugyanakkor az emberek közötti kommunikációban is egyre nagyobb teret hódítanak” (Stompka 2009: 14).

A képek szerzősége

Erdélyi Lajos kétségbevonja azoknak a népszerű földrajzi közíróknak az unalomig hangoztatott állítását, miszerint Teleki Samu rangjához méltatlannak tartotta volna a firkász szerepét, és ezért mulasztotta el úti beszámolója megírását (Erdélyi 1977: 74). Ebben igaza van, mert an-

nak ellenére, hogy mindezt társára, Ludwig von Höhnelre hagyta, afrikai útja alatt mégis végig naplót vezetett és Zanzibárra való visszatérésük után rögtön megírta a londoni *Times* számára az expedíció két évének legfontosabb eseményeit. Viszont ha az írásra nem is, a fényképezésre mindenképpen egy méltóságán aluli tevékenységként tekintett, legalábbis ez derül ki rögtön útja elején, Ádenből Teleki Ágneshez címzett leveléből: „Höhnel már Zanzibárban van és meg van veszve írt nekem, hogy vett 40 photographiat, azt hiszem vándor photographusnak képzel engem” (Teleki Samu levele Ádenből, 1886. november 16, Kolozsvári Állami Levéltár). Továbbá Höhnel könyvét és Teleki naplóját olvasva kiderül, hogy a gróf elsősorban a vadászatnak kötelezte el magát az út során, azért is, mert a karaván vezetőjeként a nagyszámú sereg élelmezésének feladata is az ő vállára nehezedett. Höhnel volt az, aki a tudományos munkákat és a különböző méréseket végezte, így őt tekinthetjük a legtöbb fénykép szerzőjének is. Könyvében említést tesz Dsuma nevű szolgájáról, aki egy húszéves, nagyon tanulékony fiatal szuahéli volt, és aki gyorsan el is tulajdonította a különböző műszerek használatát, és akire jószívvel bízta gazdája felszereléseit. „Csak röviden ki kellett adnom a parancsot: »pima dsua!« (napot mérni!), vagy »pima milima!« (hegyeket mérni!), vagy pedig »piga pizá!« (fotografálni!) és azután mehettem dolgomra a kijelölt irányban; soha sem kellett tartanom attól, hogy Dsuma valami szükséges dolgot el fog felejtani” (Höhnel 1892 II: 64).

Mivel az expedícióról szerzett ismereteinket szinte kizárólag Höhnel könyvére alapozhatjuk, érdemes számba venni, hányszor és milyen alkalmakkal írt a fényképezésről. A két kötet 12 fejezetét (5, illetve 7 fejezet) olvasva a különböző vidékek, néptörzsek és vadászkalandok leírása mellett összesen kilenc alkalommal találunk fotografálásra tett említést. Mindjárt az elején, tavetai tartózkodásuk idején jegyzi meg, hogy fényképezési szándékuk azonnali riadalmat keltett a bennszülöttek között, ezért a felállított gépet egyszerűen magára hagyták, hogy annak látványát megszokják a helyiek. „Végre tehát nem tehetünk egyebet, mint hogy készülékünket valamely látogatott ponton fölállítottuk, mindent rendbe hoztunk és azután türelmesen vártunk. Az ilyen helyet a bennszülöttek hosszabb ideig kerülték ugyan, de idővel megfélemedtek a dologról és ilyenkor pillanatnyi fölvételekkel meglephettük őket. Időközben azonban a készülék gyakran eltolódott vagy a fölvételi lapok sokáig levén a napsugaraknak kitéve, megromlottak és azért későbbben hasznavehetetleneknek bizonyultak”

(Höhnel 1892 I: 151). Ennél könnyebb dolguk volt már a Kilimandszáró vidékén, ahol maga a szultán kérte fel, hogy örökítsék meg, miután tisztelükre ünnepi viseletébe öltözött. „Miriáli kérésére ötlet és a körülötte csoportban álló birodalmi nagyjait lefényképeztük azután pedig a fejedelmet a házába kísértük, a hol új, rikító vörös kelmékbe burkolt három felesége és leányai, sorban állva, az ebéddel ránk már várakoztak” (Höhnel 1892 I: 259). Ugyanezzel a könnyedséggel készítettek a későbbiekben képeket a maszájokról is: „nehány tánczot kizárólag harcosok, másokat pedig leányok társaságában lejtének. Itt egészen nyugodtan lefotografáltatták magukat és azzal, a mit e közben cselekedtem, semmit sem törődtek” (Höhnel 1892 I: 357). Ami több szempontból is bravúros eredménynek tűnik a maga idejében, az a Kenya-hegy felé tartó útjuk során a kikujuk országában készült fényképek elkészítése. A civilizált világ előtt addig ismeretlen nép harcosai többször is rátámadtak a Teleki által vezetett karavánra, a leírásokból tudjuk, hogy Höhnelt ekkor már súlyos betegen vitték a hordárok, kis híján feladni kényszerült az utazást. Három alkalommal került sor összeütközésre a kikujukkal, ezért folytonos, aggodalommal haladtak azok országán keresztül, folyamatos készenlétben, harcra készen. „Ezen helyzet különösen Teleki grófra nehezedett nagyobb súllyal, mert a gondok nagy terhe csaknem kizárólag rajta nyugodott. Bennem, súlyos betegen, ez idő alatt csak csekély támasztékot talált. Betegségem nagymértékben kimerített, és csak az az egy jó oldala volt, hogy a külső események iránt csaknem teljesen közönyössé tett” (Höhnel 1892 I: 463). Ezeket a sorokat olvasva valószínűsíthető, hogy az itt készült fényképek szerzője egy másik személy, a dizentériában szenvedő Höhnel aligha készítette azokat. Később, a Leikipia-fennsíkra érkezve tesz újabb fotográfiára utaló említést, igaz, ez alkalommal csak szűkszavúan jegyzi meg, hogy a Guaszi Nyiro folyó mentén tett útján „csupán annyi emberrel, a mennyire a műszerek és a fényképező-készülék vitele céljából szükségem volt, útnak indultam és követtem a folyam medrét” (Höhnel 1892 II: 86). A Baringó-tó környékén való időzésük a vadászati élmények miatt maradt emlékezetes, de Höhnelt újra ledöntötte a dizentéria, ezekben a napokban betegen feküdt sátrában. Egyik alkalommal egy kisebb elefántcsorda tévedt táborukba, mire Teleki és emberei kettőt azonnal leterítettek közülük. Höhnel így emlékszik erre: „ez a jelenet, amelyet visszafojtott lélegzettel, közvetlen közelből néztünk végig, rendkívül felizgatott és erre az időre súlyos beteg állapotomat is elfeledtette. Ki is vittem magamat

a hely színére, a zsákmányhoz, hogy ezt megfotografáljam” (Höhnel 1892 II: 160). A karaván ezt követően talán a felfedezésre kerülő tavak vidékére érkezve volt útja során a legnagyobb megpróbáltatásoknak kitéve, hiszen a Rudolf-tó körül a már-már elviselhetetlen hőség, állandó homokviharak, a folyamatos éhség és a víz hiánya is nehezítették napjaikat. Ezzel magyarázható, hogy jóval kevesebb fénykép készült az út ezen szakaszán, ami egyúttal Höhnel könyvéből is kikövetkeztethető, hiszen az erre vonatkozó fejezetében is kevés illusztrációt találunk. Ezután még két alkalommal említi a fényképezést, először Teleki gróf újabb sikeres vadászata kapcsán, szintén valahol a Rudolf-tó környékén: „mindnyájan már hosszabb ideig voltunk az elesett állatok mellett, a gróf őket már meg is mérte, én pedig lefényképeztem. Csaknem az egész karaván ott állott körülöttünk és leste az alkalmat, mikor szabad a zsákmányra rohannia” (Höhnel 1892 II: 269). Végezetül a turkánák vidékén jegyzi fel, amikor az egyik leibonnal (varázsló) kötött vásár után sikerült megörökítenie az amúgy egy cseppet sem félnék alakot: „A kis ajándéknak, amit csereárukban tőlünk kaptott, amint látszik, megörült, midőn pedig én megkértem, maradjon egy kissé csendesen, hogy lefotografálhassam, készségesen állott szolgálatomra. Ez embernek volt mindazok közt, akiket láttunk, a leghosszabb hajzacskója – egész térdcsuklóig ért – és én nagyon sajnálom, hogy fotografiai felvétele a legkevésbé sikerültekhez tartozik” (Höhnel 1892 II: 443).

A felfedező út másik írásos forrása Teleki Samu gróf naplója, amelyben összesen hat alkalommal találunk fényképezésre utaló sorokat. Az első két bejegyzés azonos a Höhnel könyvéből már ismertekkel. Előbb a Kilimandszáró vidékén, Miriáli szultánnál tett látogatásuk kapcsán írja a gróf 1887. április 13-án: „Höhnel [olvashatatlan] lefényképezte Miriáli asszonyait és lányait. Miriáli valóban olyan mint egy külföldi, nem kéreget”, majd 1887. június 13-án a következőt jegyzi fel: „Tegnap két három photographiat csinált Höhnel az egreczier platzon, de ma miután Miriáli a nagyon hosszas Schaurit csinált megmagyarárván mily szerencse érte az országot, kért hogy photographirozzam le mit Höhnel meg is tett.” Teleki naplójában található harmadik feljegyzés azonos a Höhnel könyvében már említett Baringó-tó környéki elefántvadászatot követő eseményekkel, a gróf itt a következőket írta: „1888. január 16. Höhnel photographirozza a 2 elefántot miután most 2szor nézi a karosszékéből perspectivával előbb 800 most 500 lépésről mint lövik az elefántot.” Szintén azonosnak tűnik a Rudolf-tó mellett tett említés a Höhnel könyvében olvasottakkal, amikor

is március 19-ről a következőket írta: „1 lövésre a tó mellett két elefántot láttam utánok mentem és 200 lépésről mindkettőt megsebeztem. Ekkor a tanya előtt elmentek és egy Juniperus faj bokrosba megálltak, hol mindkettőt agyonlöttem, és Höhnel photographirozta őket.” Teleki a naplójában ezután még másik két alkalommal tett említést fényképezésről, ezeket már a Zanzibárba tartó visszaút során írta. Ezt az időszakot Höhnel könyvének utolsó fejezete tárgyalja, ahol egyáltalán nem esik szó fényképezésről. Teleki két egymást követő napon, 1888. augusztus 18-án és 19-én jegyezte fel: „Játszunk a moránokkal Höhnel photographierozza őket, a képeket nagyon szeretik és próbálnak paizsokat rajzolni”, majd „játszunk tovább, meg estve a játék lopással végződik, miután a lajbonáni elment. Egész nap képet néznek és egyszer photographieroztattak miért [olvashatatlan] kapnak, végül táncz.”

Látható, hogy az expedíció főszereplőinek írásaiban viszonylag kevés utalás történik a fényképezésre, Höhnel esetében összesen kilenc, míg Telekinél csupán hat alkalommal, kettejük bejegyzései pedig három esetben ugyanarról az időpontról és eseményről szólnak. Ebből következik, hogy mind Höhnel, mind Teleki csak mint a tudományos munkát kiegészítő elemként tekintett a fényképezésre. De azért, hogy a Kilimandzsáró több ezer méteres magaslataira is magukkal vitték fényképezőgépjüket, minden túlzás nélkül kijelenthető, hogy egyúttal fotótörténelmet írtak. Afrika legmagasabb csúcsát a világon elsőként örökítették meg fényképen. Sajnos, néhány hónappal később, a Kenya-hegy meghódítására tett kísérletük során ugyanez már nem történt meg. Tudjuk, hogy ennek Teleki egyedül vágott neki, hiszen társát, aki ekkor súlyos betegségtől gyötörve feküdt, kénytelen volt nélkülözni. Naplója tanúsága szerint a legnagyobb gondot mégsem ez, hanem a rossz időjárás okozta, a gróf több alkalommal is emiatt panaszkodott: „úgy látszik a Khenián minden nap esik” (1887. október 9.), „...borús az idő és mindegyre esik, embereim nagyon levannak kényszeredve. [...] Estve eső éjjel 3szor eső.” (1887. október 19.) Valószínű, hogy mégsem a zord időjárás, hanem Teleki társának távolmaradása miatt nem készült egyetlen fénykép sem, és ha ezt elfogadjuk, akkor egyúttal megerősítést nyer a fényképekkel kapcsolatos feltevés is, miszerint az expedíció fotográfiáinak készítőjének és szerzőjének Ludwig von Höhnel kell tekinteni.

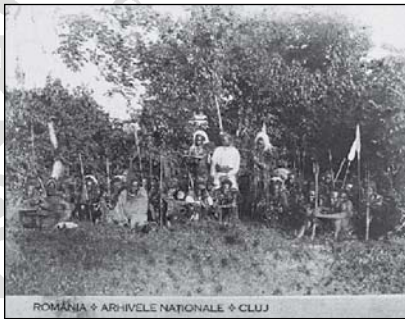
A második útként számontartott, az Ádentől Hararig tartó expedíciónak mindmáig semmilyen írásos dokumentuma nem került elő, pedig jog-

gal feltételezhető, hogy akárcsak az első út során, Höhnel és Teleki Samu gróf is ugyanúgy feljegyezte naplójába annak minden emlékezetesebb pillanatát, történéseit. Ezek hiányában csak az említett fényképek maradtak hírvivőül erről a rövidre sikerült második vállalkozásukról.

A képek felhasználása Höhnel könyvében

A gyűjtemény vizsgálatában és a fényképek azonosításában hatalmas segítséget nyújtanak a Höhnel könyvéből ismert illusztrációk, amelyeket az expedíció során készült fotográfiák alapján rajzoltak meg. Ezenkívül számos fantomrajzot is találunk a két részes kötetben, ezeken főképpen a vadászó Teleki Samut láthatjuk. Höhnel 1892-ben kiadott könyve előbb német, majd magyar és angol nyelven jelent meg. A három kiadás szemrevétele során apró eltérések figyelhetőek meg: az első, német változatban összesen 179 kép és illusztráció, az angolban 180, míg a magyarban 176 található. Mindhárom könyv illusztrációját ugyanazok a képek teszik ki, amelyeket A. Mielichhofer, J. Tsch., valamint A. Greil szignóval jegyzett művészek alkottak. Amíg a német és angol kiadvány képjegyzékében egyenként van feltüntetve a rajzok mellett a szerző neve, addig a magyar kiadásban egyszerűen csak az illusztrációk címét találjuk. A három rajzoló neve mellett a „nach Photograph” illetve az „after a photograph” felirat is olvasható, hol külön, hol a kép címével együtt. Ezért ha abból kiindulva kíséreljük megfejtetni, hogy hány fotográfia készült az expedíció során, csak a találgatásnál maradunk: a „fénykép alapján” + rajzoló neve módszer csak ahhoz a számhoz visz közelebb, hogy a Höhnel-féle könyvben mennyi került felhasználásra az expedíción készült képek közül. De ahogy arról már szó esett, számos olyan fotográfia létezik, amelyeket a könyv számára „nem rajzoltak meg”. Ha számba vesszük, hogy mennyi illusztráció készült valós fénykép alapján, akkor eltérő számot kapunk: a német kiadás szerint 55 kép (plusz 1 a második útról, Hararból), míg az angol kiadás szerint 63 (valamint még 1 darab kép a második útról) készült eredeti fénykép alapján. A három különböző nyelven megjelent kötet illusztrációinak képaláírásait vizsgálva látható, hogy a címük többnyire ugyanaz. A kevés kivétel közé tartozik például a magyar kiadás 237. oldalán található – a Kilimandzsáró környékén készült csoportképből kiemelt (1a) – harcost ábrázoló kép (1b), amelyik alatt a *Dsagga harcos* cím

van megadva. Ugyanez a kép a német kiadás 181. oldalán *Eingeborener von Klein-Arusha*, valamint az angol kiadás 166. oldalán *Native of Little Arusha* címmel jelenik meg. (A levéltárban található eredeti képen a *Kilimandscharo kriegler* felirat olvasható.) Hasonló a helyzet a magyar kiadás 209. oldaláról ismert képpel, amelyen a Telekiék útját álló maszáj harcosok seregével tartó sauri (tárgyalás, ahogy Kelet-Afrika partjain mondják) alkalmával látjuk a grófot. Amíg az angol változat 145. oldalán *War shauri by the brook*, és a német kiadás 157. oldalán *Kriegschauri am Bache* címmel került e kép az olvasók elé, addig a magyar változatban egyszerűen a *Mászái-harcosok* címet kapta. Ezekből az összehasonlításokból kiderül, hogy a magyar változat – amellett, hogy a három kiadvány közül a legkevesebb illusztrációval rendelkezik – képaláírásaiban minimális eltérések vannak az angol illetve német nyelvű könyvekhez képest.

1a

1b

1c

Érdeemes azt is megfigyelni, ahogy Höhnel könyvének rajzoló felhasználták a rendelkezésükre álló „alapanyagot”: a már említett kilimandszári csoportképen (1a) található, első sorban guggoló, valamint a hátsó sorban fehér fejdísszel látható egyént a rajzoló külön-külön más illusztrációkhoz használta fel (1b, 1c). (Az előbb említett esethez hasonlóan a képaláírásban szintén kisebb eltéréssel: a német kiadás 95. oldalán *Krieger von Kilimandscharo*, míg az angol kiadás 180. oldalán *Kilimanjaro warrior*, valamint a magyar kiadás 257. oldalán *Udsaggai harcok* címmel találjuk.)

A tavetai táborban készült két fényképen található személyekből válogatva a rajzoló alkotta meg a wataveta (tavetai) embereket ábrázoló illusztrációját, a hármas csoport (2a) baloldalán, a képből kinéző egyént a

Höhnel és Telekit sátra előtt bámészkodó személyek között találjuk (2b), míg a másik két alakot egy másik fotográfiáról (2c) emelték be a rajzolók.

2a

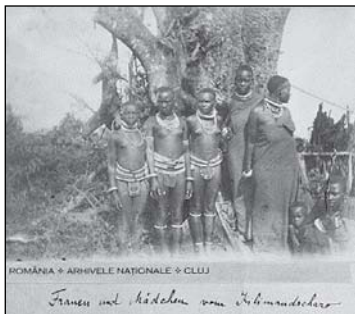

2b

2c

A Miriáli feleségeit és lányait ábrázoló fényképhez (3a) viszonyítva a rajzon kompozíciós korrekktúra fedezhető fel: a képből kifelé tekintő jobb-oldali asszony nézési irányát már „helyesen” a kép középpontja felé fordította meg a rajzoló, ugyanakkor a mellette álló személyt a túlsó szélre „helyezte el”, valamint az előttük guggoló személyeket nem tudni, milyen megfontolásból, egyszerűen le hagyta az illusztrációról (3b).

3a

3b

Hasonló módon avatkozott be az Afrika-csúcsának bevételére törekvő Teleki Samut a több ezer méter magaslaton felállított sátra mellett ábrázoló képbe is (4a). Az eredeti fotográfián jól látható, hogy a hegytetőt sűrű ködfelhő takarja, ezért egy másik, jobban sikerült fényképről kölcsönözve rajzolta meg a gróf mögött emelkedő Kilimandzsárót (4c).

4a

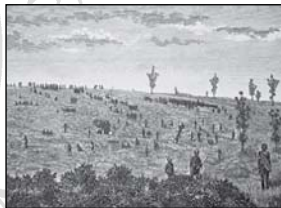

4b

4c

A kívánt hatás érdekében hasonlóan járt el a kikujuk földjén készült kép esetében is (5a), a Teleki karavánját kísérő és sokszor útját álló seregekről készült rajzhoz két fotográfiát is felhasználva. Míg az elsőről (5b) a közelről látható kikuju harcosokat, addig a másodikról (5c) a pusztadomboldalt kiegészítendő, a háttérben található vegetációt használta fel.

5a

5b

5c

Nagyobb eltérést a könyvben a két kikuju harcos ábrázolásánál találhatunk (6a). Az eredeti fényképhez képest (6b) jól látható, hogy a rajzban felhasznált két egyén kezében levő lándzsákat éles hegyekkel, valamint a fényképen nem létező hatalmas pajzsokkal látta el.

6a

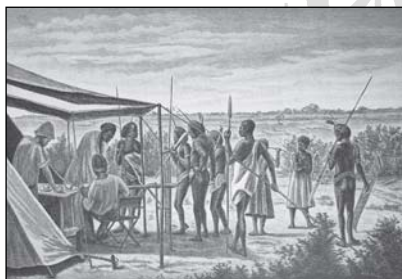

6b

Hasonlóan járt el a rajzoló a II. kötet ötödik fejezetében: a karaván a resiátoknál való tartózkodásának egyik pillanatát megörökítő, a tavetai táborhoz hasonló beállításban készült fényképhez képest (7a) a könyvben látható illusztráció a sátor bejáratába berajzolt személlyel bővül, akit főképp öltözete, valamint szakála segítségével magával Teleki Samuval azonosíthatunk. Hogy személye utólag lett berajzolva, két dologra enged következtetni: vagy maga a gróf készítette a képet, és ezért maradt le róla, vagy pedig egyszerűen nem volt jelen a kép készítésének pillanatában, de Höhnel mégis úgy érezte, hogy nem maradhat le a rajzról az expedíció első számú személye.

7a

7b

A sátort körbeálló benszülöttek száma sem azonos, a könyvben található kép jobb szélén, a pajzsát kezében tartó személy szintén hiányzik az eredeti fotográfián. Meg kell jegyezni, hogy a Höhnel könyvét rajzoló két művész ezzel a fajta beavatkozásával nem változtatott nagy mértékben a képeken, lényegében csak esztétikai korrekciókat végeztek a rajzolás során.

A fényképek tematikai elosztása

A Teleki-expedíció fényképkorpuszának három csoportba való elosztása mellett egy másik fontos szempont szerint két nagy tömbbe, az ismert tartalmú, valamint az azonosításra váró képekbe sorolom. A Höhnel könyvében fellelhető illusztrációk képaláírása mellett az eddig ismert információkat Erdélyi Lajosnak tulajdoníthatjuk, akit 2015 nyarán levélben kerestem fel, arról érdeklődve, milyen kritériumok alapján azonosította a könyvében közölt fényképeket. Válaszában azt írta, hogy mindaz, amit tett, „az útleírás szövegéből kiolvasható feltételezés. Hozzá téve, hogy kétes esetben egy boxmérkőzést pontozó bíró elfogultságán is túltettem, Teleki Samu javára.” Meg kell említeni, hogy a levéltárban található, kartonra ragasztott fényképek többségének azonosításában a német nyelvű képaláírás is segítséget nyújt. Ugyanakkor nincs ismeretünk arról, hogy azok kinek a keze nyomát viselik. Tehát minden eddigi ismeretünk a képek tartalmát illetően erre a három forrásra vezethető vissza.

Harmadik szempont, ami alapján a kutatás során fellelt 135 fényképet vizsgálom, az a tematikájuk szerinti elosztásuk. Elsőként a portrékat és a különböző személyeket ábrázoló képeket veszem számba.

8a

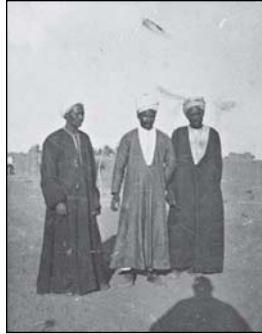
8b

A sor Höhnel könyvének címképével, az Erdélyi Lajos könyvének borítólapjáról ismert és egyben a legismertebb Teleki Samu portréval kezdődik. Ezen a népszerű fényképen a gróf a lábának támasztott puskájával lett megörökítve (8b). A rajzoló ebben az esetben is egy kisebb változtatást

végzett, a lábának támasztott puskáját a gróf kezébe helyezte (8a). Teleki Samu – a *bvana mkubva*, vagyis nagyúr – mellett, a felfedező út második fontos személyét, a *bvana mdogo*-t, vagyis a kisurat ábrázolja a 9a. kép, akit Erdélyi Lajos Ludwig von Höhnellel azonosított.

9a

9b

9c

Látható, hogy a 9b és 9c kép Höhnellel azonos helyszínen készült, sőt az első két fotográfián még a gép mögött álló személy földre vetülő árnyéka is ugyanaz. Miután az első képen maga Höhnel látszik, joggal feltételezhető, hogy ezen fényképek készítője maga Teleki Samu gróf volt. Egyelőre még ismeretlen a két fényképen látható hármás, illetve négyes csoport tagjainak kiléte, ezek azonosításában elsősorban öltözetük nyújthat segítséget.

Az expedíció egy másik személyéről, a 10a képen látható Jumbe Kime-metáról, a Joseph Thomson útleírásaiból jól ismert maszáföldi elefántcsont-kereskedőről készült az a kép, amelyen puskájával kezében két is-

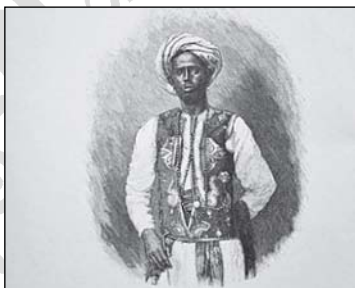
10a

10b

meretlen személy társaságában látható. A könyvhöz készült rajzon Jumbét már csak egyedül látjuk.

A Teleki Samu által – még Zanzibár felé – Ádenben személyi testőrként felbérelt kis szomáli csoport vezérét, a fiatal Dualla Idriszt is megrajzolták Höhnél könyvéhez (11a). Joggal feltételezhető, hogy hasonlóan a Telekit meg Jumbét ábrázoló rajzokhoz, ez is egy fénykép után készült. Ennek eredetije viszont mindmáig nem került elő. Szintén azonosításra vár az a fénykép, melyen egy héttagú csoportot látunk (11b). Szembetűnő, hogy a helyszín azonos a Jumbét kísérőivel ábrázoló képével, ugyanaz a kőből épült ház látható a személyek mögött. Feltehetőleg még Zanzibáron, az expedíció kezdetén készült fotográfiáról van szó. Azonosításukban szintén az öltözetük nyújthat segítséget. Ugyanakkor ez a gyűjteménynek eddig ismert példányai közül a legrosszabb állapotban fennmaradt fénykép.

11a

11b

Teleki Samu a fényképeken

A felfedező út első számú embere összesen 9 képen látható, ebből 3 került rajz formájában Höhnél könyvébe. A már tárgyalt, a Kilimandzsáró magaslatain készült (4a), valamint a sátra előtt ülő gróf portréja (8b) mellett harmadikként a karaván élén vonuló, de sajnos az exponálás pillanatában mozgásban lévő (12a), elmosódott Telekit ábrázoló fényképekről van szó. Továbbá egyik elefántvadászatát követően, a leterített zsákmányok között kísérői társaságában látjuk azon a fényképen (12b), amely csak Höhnél könyvéből ismerős. Eredetije ismeretlen, még nem került elő. A tavetai tá-

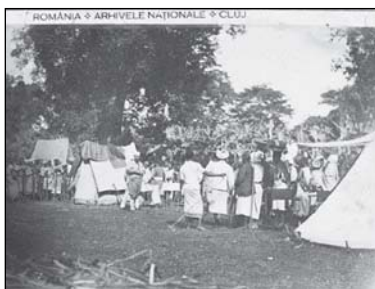
borban készült fényképek közül a már említett 2b kép (sátra előtt, a bennszülöttek gyűrűjében) mellett még két másik fotográfián (12c, 12d) azonosítható Teleki Samu gróf személye.

12a

12b

12c

12d

Ezek a tavetai tábori életet megörökítő fényképek még az expedíció korai időszakában készültek, ehhez elég csak a gróf alkatát megfigyelni: amíg ezeken egy kissé elhízott, pocakos embert látunk, addig a 12e és 12f képekről már egy sokkal vékonyabb Teleki néz a fényképezőgép lenséjébe. Höhnel fel is jegyezte: „Azon nehéz hónapok, amelyeken most túléltünk, tette való képességünket meglehetősen kimerítették. Testünk is tudott róla mesélni; így Teleki gróf, aki 108 kilós volt elindulásunkkor, most már csak 64 kilót nyomott” (Höhnel 1892 II: 485).

Összeségében tehát 9 olyan fényképről van tudomásunk, amelyek a felfedező útja során örökítették meg Teleki Samut, ezeken kívül Höhnel könyvéhez még további 32 darab kiváló fantomrajz is készült, amelyek,

12e

12f

mint látni fogjuk, főleg olyan szituációkat ábrázolnak, amikor nehéz lett volna fényképezőgép által megörökíteni a gróft.

Táj- és néprajzi jellegű képek

Az expedíció fényképkorpuszának tematikus beosztása a személy- és portréképek mellett további két – táj- és néprajz – csoportba sorolva folytatódik, megjegyezve, hogy a tájképekkel együtt kezelem a tábori életet különböző vidékeken megörökítő fényképeket is, legyen szó akár a kikujuk országában vagy az Egyenlítő vidékén – a Leikipia-fennsíkon – készült fotográfiákról.

Szintén ide tartoznak az Erdélyi Lajos könyvéből kimaradt képek is, ezek többsége még azonosításra vár, de ezt rossz állapotuk igen megnehezíti. Viszont a korábban már beazonosított képek között felismerhetőek az expedíció útvonalának fontosabb állomásai, megtalálhatóak egyaránt zanzibári, tavetai látványképek, de a Kilimandzsáró vidékéről, valamint a Baringo-tó környékéről származó képek is. Egyben megfigyelhető – akár Höhnel könyvében alkalmazott illusztrációk számán keresztül is – ahogy az expedíció előrehaladásával látványosan csökken a fényképek száma, a felfedezésre kerülő vidékről szinte alig találunk fotográfiát, csak a könyvből ismerünk néhány illusztrációt. Ezek feltehetően szintén fényképek után készült rajzok, egyik ilyen – a Telekiék által felfedezett Rudolf-tavat ábrázoló kép (13a) – eredetije szétszakadva került elő (13b), és éppen a könyvbéli illusztrációnak köszönhetően lehet a megviselt állapotú fotográfiát azonosítani.

13a

13b

Hogy az expedíció előrehaladtával egyre kevesebb számú fénykép készült, annak okait kutatva több magyarázat is felmerül: mire Telekiék az általuk felfedezett tavak vidékére érkeztek, már egy éve úton voltak, ez év leforgása alatt nem volt alkalmuk a fényképezéshez szükséges anyagok utánpótlására. Viszont ha kellő tartalékkal is rendelkeztek volna, főleg a Rudolf-tó környékén megismert időjárási viszontagságok kevésbé kedvezhettek a fényképezésnek. Vörös porfelhő, orkánszerű szél keserítette meg életüket. „A mindent átható por azonban, amely a széllel járt, igazán borzasztó volt. Alig tudtunk lélegzetet venni, esténként mindig vastagon bekötözött fejjel kellett lefeküdnünk, hogy azután reggel vastag por- és homokréteg alatt ébredjünk fel. Fizikai eszközeink és fegyvereink elromlottak vagy legalábbis megbízhatatlanokká váltak” – olvasható az útleírásban (Höhnél 1892 II: 182). Amellett Telekiéknek a vízhiánnyal is komolyan meg kellett küzdeniük, az expedíció mindennapos élelmezése is nagy kihívás elé állította őket, tehát ezek ismeretében joggal feltételezhető, hogy a mindennapos túlélési gondok jelentették a prioritást, minden egyéb tevékenységet háttérbe szorítva.

Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, miszerint a fényképek szerzője többnyire maga Ludwig von Höhnél volt, akkor azzal is számolnunk kell, hogy az expedíció során több alkalommal is különböző betegségek akadályozták ebben a tevékenységében. Az osztrák Höhnél már fél évvel elindulásuk után, a kiküjük országába érve súlyos dizentériában szenvedett. Később újra eluralkodott rajta a kór, a Baringó-tó vidékén töltött időszakáról a következőket jegyezte fel: „rajtam a dizentéria megint hevesen kitört, ami annyira elgyöngített, hogy a Guasszo Nyuki mellett levő tanya-
nyához alig bírtam eljutni; amint pedig ott voltam, azonnal le kellett fe-

küdnöm. Hosszú, súlyos betegség korszaka kezdődött meg ezzel” (Höhnel 1892 II: 152).

14a

14b

14c

14d

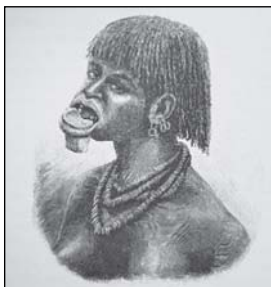
14e

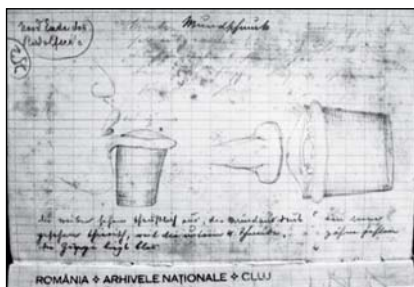
14f

A néprajzi képek sorában találhatóak azok a rajzok (14a, 14c, 14e), amelyek a kevésbé sikerült fényképek alapján készülhettek. Erről maga Höhnel is említést tett, miszerint a felfedező út vége felé, a turkánák, szukok és resiátok vidékén történő tartozódásuk során a különböző személyekről készült képeik minőségükben sajnos alulmaradtak a korábban készültekkel szemben (Höhnel 1892 II: 443). Ezeknek az illusztrációknak a szerzője a szignó alapján a már korábban említett A. Mielichhofer nevű művész. A három turkána, egy szuk és egy resiát személyt ábrázoló rajzok érdekessége, hogy mire Höhnel könyvébe kerültek, egy kisebb cenzúrán estek át: a benszülött asszonyok meztelen keblét rárajzolt ruhadarabokkal takarták el (14b, 14d, 14f).

Arról már David Livingstone kapcsán szó esett, hogy a kor felfedezői kellő gyakorlatra tettek szert, hogy útjaik során egyre jobb vázlatokat készítsenek, amelyeket később kiváló anyagként használhattak fel a könyveiket illusztráló művészek. Ha ez így teljesen nem is igaz Ludwig von Höhnel esetében, jegyzetfüzeteit fellapozva mégis a könyvéből ismert rajzok vázlatai köszönnek vissza. Ilyen pl. a buma nő portréja (15a), melynek vázlatát fel lehet ismerni notesze lapjain (15b). Amellett különböző növényfajok, vagy a különböző népcsoportoktól gyűjtött szerszámok, fegyverek és ékszerek vázlatát is megtaláljuk az osztrák utazó jegyzetei között. Ezek szintén ismerősek lehetnek könyvének olvasói számára.

15a

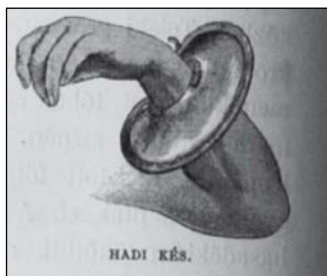

15b

Az expedíció során gyűjtött tárgyak is sok esetben tekinthetőek az illusztrációk forrásainak, a Nemzeti Múzeum számára ajándékozott közel négyszáz tárgy közül a különböző népcsoportok leírásánál Höhnel könyve többet is bemutat (16a, 16b).

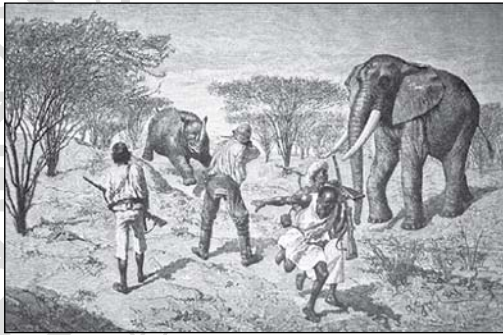

16a

16b

Teleki Samu felfedező útja képi hagyatékának tárgyalása során nem maradhat ki a felsorolásból az a számos kitűnően megrajzolt fantáziarajz, amelyeket szintén Ludwig von Höhnel könyvéhez készített a három rajzoló. Ezekon tökéletesen megidézik a karaván mindennapjait, azokat a helyzeteket és szituációkat, amelyeket különböző okokból nem sikerült, vagy pusztán lehetetlen volt megörökíteni fényképezőgéppel. Az expedíció első számú emberét, Teleki Samut összesen 32 ilyen rajzon látjuk, többségében vadász- vagy csatajelenetek során, máskor a művészek csupán a gróf „vezéri” szerepét emelik ki. Olyan rajz is található, amelyen Teleki az útjukat elálló bennszülöttekkel egyezkedik, vagy amely a karaván tagjait vezet át különféle akadályokon; de szintén megrajzolták a bátor Telekit, ahogy habozás nélkül leteríti a csapatára törő vadakat, de ugyanúgy az expedíció élére áll az ellenséges bennszülöttek seregének támadásakor is (17a, 17b, 17c).

17a

17b

17c

Ezek a fantáziarajzok, ha nem is rendelkeznek a fényképek abszolút hitelességével, mégis azokkal együttesen egy tágabb, részleteiben gazdagabb képet nyújtanak a karaván életéről és mindennapjairól, ezért legalább olyan fontos részei az expedíció képi hagyatékának, mint a vizsgált 135 fotográfia.

Teleki Samu első számú szenvedélyének, a vadászatnak állítanak emléket azok a fényképek, amelyeken a felfedező út során elejtett vadakat örökítették meg. Olykor maga a gróf is szívesen pózolt az elejtett zsákmányok társaságában egy-egy fénykép kedvéért. Így nem meglepő, hogy a különböző trófeákat szintén megtaláljuk a gyűjtemény képein, ezek rajzolt formában már ismerősek Höhnel könyvéből.

A második út fényképeinek külön tárgyalására ebben a dolgozatban nem került sor. Ugyanakkor – annak ellenére is, hogy az első úthoz képest ezek már nem Afrika ismeretlen vidékein készültek – kiemelkedő a szerepük, mert az utókor számára a kevés korabeli újságcikk mellett, egyedüli hírvivői Teleki Samuék második vállalkozásnak. Höhnel könyvének végén tett említéstől eltekintve („étvágyuk nem lévén kielégítve, újabb útra szánják el magukat”), csak annyit tudunk, hogy céljuk volt északról is megközelíteni az általuk felfedezett tavak vidékét. Eddig még nem sikerült tudomást szerezni bármilyen, erről az útról fennmaradt levélről, naplóról (Teleki Samu naplójának utolsó bejegyzése 1888. október 3-ra esik, az első útról való visszatérésük idejére), ezért kizárólag ezt a 28 fényképet tartjuk az út hiteles dokumentumának. Ezek levéltárban őrzött képaláírásaiból áll össze útvonala, amely a korábban már említett Aden – Zeila – Dschaldessa – Harar városokon keresztül vezetett. Köztük, az első úton készült társaikhoz hasonlóan, egyaránt találunk tájképeket és néprajzi jellegű fotográfiákat is. Annak ellenére, hogy az utazók a mayerlingi tragédia hírére hazatértek, kettejük kapcsolata ezután sem szűnt meg. Ahogy az a korabeli sajtóból is kiderül, Höhnel később még többször felkereste Teleki Samu gróftot sáromberki otthonában. Ilyenkor, ha úgy adódott, még le is fényképezték egymást. Egy ilyen fotográfia került elő az *e-bay* internetes áruház oldaláról, amelyen Ludwig Höhnel látható felesége társaságában Teleki Samu sáromberki kastélyának udvarán (a kép hátlapján ceruzával az alábbi írták: *Ludwig n. [olvashatatlan] in Saromberke von Samu Teleki fotografiert.*) Ezzel érünk el az utolsó, „egyéb képekként” megnevezett csoporthoz. Számos fotográfia és rajz található még, amelyek ha nem is közvetlenül a felfedező út so-

rán készültek, de magát Telekit vagy társát, Höhnelt ábrázolják az expedíciót követő években. Ezeket megtaláljuk mind a kor sajtójában, például a *Vasárnapi Újság*ban megjelent rajz (*Vasárnapi Újság* 1889. XXXVI. évf. 35. sz. 560), amelyen Teleki gróft bennszülött szolgája társaságában látjuk, vagy *A Hét* címlapja (*A Hét* 1890. I. évf. 2. sz.), amelyen a pipázó gróf egyiptomi tartózkodása alkalmával lett megörökítve, mind különböző személyek magántulajdonában is (lásd internetes aukciók vagy egyéb kereskedéseken keresztül felbukkanó fényképek, melyekről feltűnésükig nincs tudomásunk). Szintén a levéltári gyűjteményből előkerült képek egyikén Teleki Samut látjuk kutyái társaságában a sáromberki kastélyának parkjában, egy másik kép pedig valószínűleg egyiptomi tartózkodása során örökítette meg a mindmáig ismeretlen személyek társaságában a gróft.

Következtetés

A Teleki Samu által vezetett expedíció fontos fejezetét jelenti az Afrika-kutatásoknak, és mint ilyen, a néprajzi és földrajzi téren elért eredményei mellett a fényképészet történelmében is jelentős nyomot hagyott. Fennmaradt gyűjteménye egyben az egyetemes fotótörténelem kiemelkedő része számos egyedi példányával. A képek által betekintést nyerünk a kor fotografálási szokásaiba, azonkívül a Teleki úttjáról fennmaradt dokumentumok sorát is bővítik.

A gyűjteményt alkotó képek minőségükben sem maradnak alul a más kutatók által, hasonló utazások alkalmával készített fényképekkel szemben, csupán a Teleki úttján készült példányok bemutatásának helyét volna fontos megtalálni, hiszen Gillian Rose-t idézve „ugyanannak a képnek más a jelentősége egy múzeumban és egy padláson” (Gillian 2001: 95, idézi Stompka 2009: 17). Erdélyi Lajos könyvében technikai korlátok szabtak határt a közölt képek tökéletes reprodukciójához, jelenlegi tárolási helyükön pedig néhány példány továbbra is piszkosan, sárosan áll. További fontos szempont, hogy a képek felhasználása során milyen funkciót rendelünk számukra? Napjainkban másképp történik a befogadása egy – a leterített zsákmányok mellett pózoló vadászt ábrázoló – képnek, mint Teleki Samu idejében. Negatív érzelmeket kelt a leölt vadak társaságában látható személy, és a ma embere képtelen ezekre „természeti műemlékek-

ként” tekinteni, holott ezek egy visszahozhatatlan állapotot rögzítettek a jelen számára.

A kolozsvári levéltárban 252-es sorszámmal jegyzett *Fond familial Teleki de Dumbrăvioara* (Sáromberki Teleki család gyűjtemény) 993–997-es leltári számmal iktatott mappáiban *Fotografii din Africa* (Fényképek Afrikából) címmel őrzött kollekciónak korántsem tekinthető teljesnek, hiszen nem ismert, hogy összesen hány fotográfia készült a felfedező út során, valamint hogy azok közül mennyi élte túl a történelem viharait. Vannak olyan fényképek is, amelyeket Erdélyi Lajos könyvéből ismerünk, tehát kutatása idején még megvoltak, viszont ma már nem találhatóak meg. Ezek, valamint egyéb ismeretlen képek esetleges feltűnése a jövőben nem kizárt, hiszen további példányok lappanghatnak vagy keveredhettek más gyűjteményekbe. Nem tudunk arról, hogy hazatérésük után Höhnél könyvének illusztrálása mellett más módon is felhasználták volna a gyűjteményt, vagyis ezek a fényképek soha sem kerültek publikálásra. Ebből következik, hogy Telekiék kiemelt szerepet nem szántak az expedíció során készült képeknek, azokra inkább mint a tudományos munkák kiegészítőire tekintettek. Szintén ezzel magyarázható, hogy az expedíciót követő évtizedekben a különböző szerzők tollából napvilágot látott monográfiákat (például Cholnoky Béla: *Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában* vagy dr. Bendefy-Benda László: *Magyar utazók Afrikában*) a Höhnél könyvében található rajzokkal és az egyéb kutatók útleírásaikból átvett képekkel illusztrálták. Mindez csak Erdélyi Lajos 1977-es könyve után változott meg, amelynek köszönhetően a gyűjtemény egy része újra „életre kelt”. Teleki és Höhnél fényképeit tekinthetjük egyúttal „dokumentumfotóknak” is, hiszen ezek valamelyest tükrözik az 1800-as évek végi Kelet-Afrikájának egyes vidékeit, embereit szokásaikkal együtt, nem utolsósorban az expedíció számos résztvevőjét is, így dokumentálva a magyar földrajzi felfedezések egyik legfontosabbikát a jövő számára.

Irodalom

BENDEFY-BENDA László, Dr.

1934 *Magyar utazók Afrikában*. A Magyar Etiópiai Expedíció Országos Bizottságának kiadása, Budapest

BORSOS Balázs

2006 Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről. In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon–ELTE-BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 80–93.

CHOLNOKY Béla

é.n. *Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában*. Franklin-Társulat, Budapest

ERDÉLYI Lajos

1977 *Teleki Samu Afrikában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

HERBERT L., Aldrich (Közli: Szilágyi Károly)

1888 Fényképezés az artikus tengeren. *Fényképészeti Lapok* VIII. (7) 139–142.

HÖHNEL, Ludwig Ritter Von

1892 *A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*. Ráth Mór, Budapest

KOTRBA, Franz dr.

2008 *William Astor Chanler (1867–1934) und Ludwig von Höhnel (1852–1942) und Afrika*. (Diplomarbeit) Universität Wien, Wien

RÉGI Tamás

2007 Csiszolatlan gyémántok. Régi Tamás interjúja Erdélyi Lajos fotótörténész-fotóművésszel. *Afrika Tanulmányok*. I. (3) 56–61.

SAS Péter

2009 *Melka Vince*. Művelődés, Kolozsvár

STOMPKA, Piotr

2009 *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs

WALLER, Horace

1874 *The last journals of David Livingstone in Central Africa, from 1865 to his death: continued by a narrative of his last moments and sufferings, obtained from his faithful servants, Chuma and Susi*. J. Murray, London <https://archive.org/details/lastjournalsofdaoilivi> (letöltés ideje: 2014. 12. 20.)

XANTUS János

1889 Gróf Teleki Samu gyűjtemény. *Nemzet* VIII. 197. (2474) 1.

Teleki Samu Teleki Ágneshez 1886. nov. 16-án írott leveléből. Arhivele Naționale, Filiala Cluj. 1167. Fond Familial Teleki de Dumbrăvioara 1574–1943.

(n.n.)

1888 A trónörökös mint fényképész. *Fényképészeti Lapok* VIII. (7) 149.

1888 Görgényi fényképek. *Kolozsvár* II. (298)

1890 Könyvészet: Ludwig Ritter von Höhnel: Bergprofil. Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika expedition 1887–8. Als Manuscript gedruckt im k. und k. Mi fit. Geogr. Institut in Wien *Földrajzi Közlemények* XVII. 498–500.

Patrimoniul de fotografii al expediției din Africa de Est a contelui Teleki Samuel

Colecția etnografică formată din aproape 400 de obiecte, strânse în urma expediției organizate între anii 1887–1888 de către aristocratul transilvănean Teleki Samuel în Africa de Est, i se aduce o completare valoroasă alcătuită dintr-o serie de fotografii realizate pe parcursul acestei aventuri. Fotografiele au fost în primejdie de dispariție în urma distrugerilor masive de la finalul celui de-al II-lea Război Mondial. Majoritatea fotografiilor păstrate au fost publicate de către Erdélyi Lajos în anul 1977, restul rămân uitate în diferite fonduri ale arhivelor și bibliotecilor, în așteptarea redescoperirii.

Count Teleki Samuel's Photographs of East Africa

Between 1887 and 1888 the Transylvanian aristocrat, count Teleki Samuel, acquired a large collection of ethnographic objects (almost 400 items) during his trip to East Africa. In addition to this, the count also had a valuable collection of photographs taken during the same adventure. These photographs almost disappeared in the wake of the massive destructions following World War II. The majority of those remaining were published by Erdélyi Lajos in 1977, but some others have been forgotten in various libraries and archives, awaiting their re-discovery.